

GABRIELA FATKOVÁ

BULHARŠTÍ KARAKAČANI A USEDLÝ ŽIVOT: DŮM, JMÉNO A IDENTITA

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury, 2015, 261 s. ISBN 978-80-7325-376-9.

Gabriela Fatková je absolventkou plzeňské sociokulturní antropologie a patří do mladé generace badatelů, kteří se v posledních letech zabývají studiem společnosti a kultury na Balkáně. Její kniha, která vznikla na základě disertační práce obhájené v roce 2015, se tedy nevěnuje společenství u nás či naopak ve vzdálené mimoevropské zemi, ale slovy autorky studuje lidi, kteří jsou „mezi nám celkem podobnými ti nejvíce exotičtí“. Jedná se o Karakačany, „neviditelnou“ menšinu v Bulharsku. Karakačani (řecky *Sarakatsanoi*) žijí v podstatě jako Bulhaři a v těsném kontaktu s Bulhary (na rozdíl od jiných minorit v Bulharsku), nicméně se vůči majoritě vymezují na základě vědomí vlastní svébytnosti. Jejich etnicita — autorkou označovaná jako „symbolická“, tedy založená ne na praktikované, ale symbolické kultuře — stojí na představě o společném původu, sdílené minulosti a na odlišném jazyce, dialektu řečtiny, který je ale obcovacím jazykem jen u nejstarší generace.

Balkán, tedy spíše jihoslovanské země jsou v českém prostředí tradičním výzkumným polem. Historické monografie, etnografické sondy či cestopisy z těchto zemí se u nás stabilně objevují od konce 19. století. Zájem o Balkán přichází do naší společnosti v „módních“ vlnách, které často souvisejí s konkrétním historickým a politickým vývojem, například po ukončení rusko-turecké války v roce 1878, v období balkánských válek 1912–1913, za socialismu jako programová spolupráce (Bulharsko), v době krvavého jugoslávského konfliktu v 90. letech či v posledních letech s připojováním zemí k Evropské unii. Jak je vidět z řady publikovaných etnologicky, antropologicky a historicky orientovaných studií, během posledního desetiletí u nás vzrostl zájem právě o Bulharsko a česko-bulharské vztahy.

Karakačani, sedentarizovaní kočovní a polokočovní pastevcí a jejich potomci, dnes žijí kromě Bulharska také v Řecku. Autorka se — jistě i z důvodu jazykové blízkosti, lepší dostupnosti a ustanovených kontaktů s představiteli bulharské etnologie — věnuje právě Karakačanům v Bulharsku, i když nashromáždila a analyzovala i četnou literaturu týkající se Karakačanů řeckých. Karakačani byli, jak vyplývá z dostupných pramenů a z ústní historie, až do konce 50. let 20. století kočovnými pastevcí. Chovali velká stáda ovcí na mléko a vlnu, v menší míře také kozy. Od kočovného pastevectví je třeba odlišit na Balkáně rozšířené polokočovné, transhumantní pastevectví, pro které byla charakteristická stálá sídla pasteveckých rodin a také skutečnost, že se stády nemigrovaly celé domácnosti. Kočovní i polokočovní pastevcí se se svými stády pravidelně pohybovali mezi letními pastvinami ve vysokých horách a zimovišti v rovinách a nížinách. Balkánští transhumantní pastevcí, například Mijaci ze západní Makedonie nebo Bulhaři z Rodop, na rozdíl od Karakačanů zakládali v blízkosti letních vysokohorských pastvin stálá sídla a někteří členové domácnosti (ženy, děti, staří rodiče) se věnovali samozásobitelskému zemědělství nebo domácí výrobě. Karakačani se podobně jako jiní kočovní pastevcí, například románští Aromuni (na Balkáně často označovaní exoetnonymem Vlaši) nebo turkičtí Juruci, začali usazovat po ukončení rusko-turecké války v roce 1878, kdy nové státní hranice a rozvoj rolnictví v rovinách omezily pohyb velkých stád. Většina Karakačanů se však nadále věnovala pastevec-

tví v jeho kočovné formě. V socialistickém Bulharsku byli nakonec násilně usazeni v rámci kolektivizace zemědělství na konci 50. let a živilí se jako nekvalifikovaní zemědělství pracovníci a dělníci v továrnách. Po roce 1989 začali Karakačani pracovat v Řecku jako sezónní námezdní dělníci a z výdělků založili vlastní podnikání v Bulharsku (restaurace, kavárny či menší továrny). Někteří se nadále věnují chovu ovcí, ale jedná se spíše o doplňkové zaměstnání. Pracovní migrace do Řecka začala vlivem hospodářské krize po roce 2008 upadat. Dnes žije v Bulharsku podle různých zdrojů 18 až 20 tisíc Karakačanů, přičemž některé zdroje uvádějí i 30 tisíc. Údaje z 50. a 60. let se pohybují jen kolem 3 tisíc. Bulharští Karakačani se usazovali především v horských a podhorských oblastech — na úbočích pohoří Stara Planina a Rila. Jejich „centrem“ je město Sliven ve východním Bulharsku, kde také sídlí Federace kulturně-osvětových sdružení Karakačanů.

Cílem Fatkové bylo „vytvořit komplexní etnografii současného života bulharských Karakačanů“. Autorka se snažila postihnout všechny vrstvy pomyslné „cibule“, sféry, ve kterých se odehrává život každého jednotlivce: domácnost, susedství, ulice, obec, širší příbuzenská síť sahající za hranice obcí i neopomenutelný kontext vnitrostátní a mezinárodní politiky (především ve vztahu k Řecku). V úvodní části knihy autorka analyzuje dostupnou literaturu o Karačanech, kterou přehledně dělí podle národní provenience a badatelských tradic. Z literatury a ústní historie, kterou sama zaznamenala, vychází v části věnované způsobu života a zdrojům obživy („modelům subsistence“) Karakačanů v minulosti. Autorka pracuje nejen s „objektivními“ podmínkami kočovného pasteveckého života Karakačanů, které podrobně popisuje, ale i s obrazem „exotického“ kočovníka jako romantického literárního obrazu. Gros práce leží v osmi kapitolách (včetně hutného závěru), ve kterých autorka shrnuje poznatky z vlastního etnologického terénního výzkumu v Bulharsku, který trval úctyhodných sedm let. Nejprve ilustruje současné modely subsistence (usedlé pastevectví, sezónní pracovní migrace, podnikání) a postupně se propracovává k sociální organizaci karakačanských společenství, uspořádání hmotného domu a „domu“ v jeho sociální a symbolické rovině, strategiím pojmenovávání, religiozité a nakonec k identitě bulharských Karakačanů, která je tmelícím prvkem celého společenství. Právě posledně jmenovaná témata: organizace domu a „domu“, jméno, religiozita a identita (jak ostatně odráží i název knihy) jsou největším přínosem knihy; na rozdíl od pracovní migrace nebyla tato témata týkající se pospolitosti na Balkáně dosud takto podrobně a zároveň komplexně zpracována. Uvedená témata autorka sleduje jako fenomény proměnlivé v čase v rámci adaptace, přechodu Karakačanů od kočovného života k životu usedlému, proměny z poněkud exotických obyvatel hor v „řadové“ bulharské občany.

Ve dvou kapitolách o současných způsobech obživy Fatková zdůrazňuje vliv sezónní pracovní migrace do Řecka na současný život bulharských Karakačanů. Pracovní migrace je jedním z nejdůležitějších ekonomických a společenských fenoménů ve všech balkánských zemích a je nesporné, že ovlivňuje mnoho aspektů každodenního života jednotlivců, domácností i celých společenství. Například nepřítomnost jednotlivých členů domácnosti způsobuje, že výchovu dětí přebírají prarodiče, výdělek zase umožňuje postavit dům či investovat do podnikání. Konkrétní strategie, které Karakačani vyvíjejí v rámci migrace za prací, respektive za výdělkem, nejsou

nepodobné strategiím jiných ekonomických migrantů na Balkáně, například v knize zmiňovaných Turků ve východních Rodopech či Albánců nebo muslimů hovořících makedonsky z Makedonie. Migranti se obvykle snaží žít velmi skromně a co nejvíce peněz ušetřit, migrují především muži, vydělané peníze investují do stavby luxusních domů v lokalitě, ze které pocházejí. Nicméně Karakačani se vyznačují velkou podnikavostí a výtěžky investují do vlastních podniků, které dále rozvíjejí, a do vzdělání svých potomků. Přestože je transnacionální migrace obvyklá i u jiných etnik, v perspektivě aktérů znamená jen pokračování předchozího životního stylu: *Vždycky jsme kočovali a ani teď to není jinak* (s. 76).

Následující čtyři kapitoly autorka vystavěla okolo základní jednotky současného karakačanského společenství, kterou definuje jako „dům“. Přestože analyzuje i významy hmotného prostředí domu (bez uvozovek), hlavní pozornost zaměřila na definici „domu“ jako základu sociální struktury. „Dům“ znamená nejen obyvatele domu, respektive rodinnou domácnost, ale také jednajícího aktéra v rámci sousedství. V neposlední řadě funguje „dům“ i dům jako náboženská jednotka, posvátné a bezpečné místo. Karakačanské „domy“ vznikají na základě patrilineie, jak je obvyklé u mnoha dalších společenství na Balkáně. Autorka velmi precizně vykresluje sociální vztahy uvnitř patrilineární příbuzenské skupiny a zdůrazňuje silnou integritu „domu“, kterou do velké míry zajišťuje manželka, tedy „příchozí“ do rodiny. Vztahy mezi bratry, rodiči a syny či mezi tchýní a snachou jsou mnohem silnější a trvalejší, než mezi sestrami, rodiči a dcerami nebo matkou a dcerou. Dcery jsou považovány za dočasného člena orientační rodiny, proto k vytváření pevných vazeb v jejich případě dochází až po svatbě. Podle Fatkové drží karakačanské společenství pohromadě díky vazbám mezi sourozenci, které se materializují v rovině rezidence (sousedství a tzv. přátelské sousedění, *komšiläk*), vazbám spojujícím otce a jeho syny a vazbám spojujícím vnuky/vnučky s jejich prarodiči prostřednictvím předávání a sdílení křestního jména.

Strategiím pojmenovávání a jejich vývoji v čase je věnována celá jedna kapitola. Dřívější praxe pojmenovávání po světcích a po kmotrech ustoupila dnes obvyklejšímu „dědění“ jména po prarodičích, v první řadě v otcovské linii. Podle Fatkové se však proklamovaná patrilineie postupně rozpadá: děti bývají čím dál více pojmenovávány i podle rodičů matky. V zajímavé analýze distribuce mužských a ženských jmen ukázala Fatková například, že v případě mužských jmen jsou u Karakačanů nejoblíbenější prakticky stejná jména jako u Bulharů (např. Dimităr, Ivan, Georgi, Christo), zatímco u ženských jmen se první desítka mírně liší (Karakačani preferují neslovansky znějící jména, jako např. Maria, Ekaterina, Christina, Elena). Postupující adaptace na bulharské prostředí se projevuje například i tendencí nedávat dříve oblíbená, ale příliš „řecky“ nebo archaicky znějící jména.

Jedním ze základních kamenů karakačanské identity je pravoslavné náboženství je (*My jsme velmi zbožný národ. Jenom my jsme si zachovali čistou víru*, s. 179). Fatková se ve výzkumu karakačanské religiozity soustředila na její proměny v době useléhoho života, související také s všeobecnou individualizací, „domestikací“ festivit. Definovala genderové rozdělení rituální praxe (hlavní roli ženy, matky, jako „domácího kněze“), hlavní pravoslavné svátky, které Karakačani dodržují, okázalé veřejné festivity (mezi nimi také Karakačanský festival, *sábor Karandila*) či význam posvátných předmětů, v jejichž čele stojí chléb.

Zásadní proměnu v sociální organizaci vidí autorka v dlouhodobém trvání vazeb souvisejícím s trvalou rezidencí v usedlém období, na rozdíl od kočovně pasteveckého období, kdy se jednotlivé rodiny sdružovaly do pasteveckých družin pouze dočasně (na dobu jedné pastevní sezóny).

Poslední kapitola je věnovaná karakačanské identitě. Představu vlastní výlučnosti Karakačani vyjadřují konceptem „čistoty“ a to jak v rovině náboženské, tak i jazykové a etnické (slovy Karakačanů *rasové*). Důležité zjištění je, že vědomí odlišnosti (a v určitých kontextech i nadřazenosti) přetrvává i mezi členy mladší generace, kteří se již plně integrovali do bulharské společnosti, nenaučili se dobře řecky ani pevně nedodržují dříve výlučné pravidlo endogamie. Skupinová sounáležitost se tak projevuje spíše než v praxi v rovině symbolů: zájmem o kočovnou pasteveckou minulost či o chov karakačanských plemen ovcí, koní a psů (kteří jsou slovy aktérů stejně jako Karakačani „před vyhynutím“), psaním poezie, občasným nošením zdobného kroje či tvorbou domácích muzeí s artefakty z pasteveckého života (zdobená ovčácká hůl *gega* nebo dekorativní panenka v kroji). Kapitola o identitě autorka doplnila o krátkou charakteristiku karakačanského folkloru, především písní a tanců.

Je velmi důležité, že v celé knize autorka uvádí analogie ze života jiných etnik a to nejen v Bulharsku, ale i v dalších balkánských zemích, především v Řecku, Makedonii, Rumunsku či v Albánii. Vybrané aspekty karakačanského života, například religiózní projevy, zasazuje i do kontextu obyčejové tradice v Bulharsku. Nicméně právě v oblasti duchovní kultury ukazuje především paralely z řeckého venkova, protože, jak sama píše, vychází z etnografické praxe britské sociální antropologie a ta si pro svůj výzkum vybírala spíše Řecko než Bulharsko. V závěru se zamýšlí nad sdílenými modely a institucemi i mimo balkánský prostor, což knize dodává širší komparativní rozměr. Výzkum karakačanské kultury a sociální struktury potvrdil tak již dříve diskutovanou skutečnost, že mnohé jevy, hodnoty a symboly (a nejen deklarovaný dům/„dům“ jako rezidenční a sociální jednotka) fungují napříč národními, jazykovými, etnickými i náboženskými hranicemi.

Dalším ocenitelným rysem knihy je zohledňování nativních konceptů (emické perspektivy) oproti konceptům vytvořeným západní vědou, kterou autorka reprezentuje. Pečlivé oddělování aktérské a výzkumnické perspektivy je v kontextu balkanistické literatury u nás i například v Bulharsku zatím jen v plenkách. Fatková inovativně a pečlivě aplikovala principy britské sociální antropologie na studium jednoho malého společenství na Balkáně a napsala velmi čtivou a lidskou knihu, která si jistě zaslouží být součástí každé balkanistické knihovničky. Obsahuje také množství ilustrací; archivní fotografie a zejména fotografie autorky přímo z terénu. Na závěr malá poznámka: na konci knihy bych uvítala slovníček nativních pojmů (bulharských a řeckých slov, dialektismů), které se hojně vyskytují v celém textu knihy.

Barbora Machová